

Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)

Emine Sonnur ÖZCAN*

The Life of Abu'r-Rayhan Muhammed bin Ahmed al-Biruni (973-1061)

Citation/©: Özcan, Emine Sonnur, (2013). The Life of Abu'r-Rayhan Muhammed bin Ahmed al-Biruni (973-1061), Milet ve Nihal, 10 (3), 9-24.

Abstract: Abu'r-Rayhan al-Biruni must be one of the brightest minds of all times. He became known as an eminent scientist, both during his life time and after his passaway, through his scientific books which contain unique knowledges. In this context, some medieval and modern scholars have written biographies of al-Biruni. This study is a modern Abu'r-Rayhan al-Biruni biography too. However, this study aimed to reach the original sources and in the light of these, to revise the modern one sand thus to say something new about Abu'r-Rayhan's biography.

Key Words: al-Biruni, Khwarazm, Chorasmia, Afrighids, Ma'mûnîds, Sâmânîds, Ghaznavids, GazneliMahmûd of Ghazni, Mas'ud of Ghazni, Mevdûd of Ghazni.

Atıf/©: Özcan, Emine Sonnur, (2013). Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061), 10 (3), 9-24.

Öz: Ebû'r-Reyhân el-Bîrûnî, tüm zamanların en parlak zihinlerinden biri olmalı. O, eşsiz bilgiler içeren bilimsel eserleri aracılığıyla, hem kendi yaşam döneminde ve hem de vefatından sonra ünlü bir bilim adamı olarak tanındı.

* Dr., Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi [eminesonnurozcan@gmail.com]

Bu bağlamda, bazı ortaçağ ve modern dönem araştırmacıları el-Bîrûnî biyografisi kaleme aldılar. Bu çalışma da modern bir Ebû'r-Reyhân el-Bîrûnî biyografisidir. Bununla beraber, bu çalışmada orijinal kaynaklara ulaşım, onların ışığı altında modern olanları gözden geçirmek ve böylece Ebû'r-Reyhân'ın hayat hikâyesine ilişkin yeni sözler söylemek hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: el-Bîrûnî, Harezmi, Afrigoğulları, Me'mûnîler, Sâmânîler, Gazneliler, Gazneli Mahmûd, Gazneli Mes'ud, Gazneli Mevdûd.

Bîrûnî'nin 973 yılında¹ Harezmi'de² doğduğunu kendi satırlarındaki ifadeler vasıtasıyla açıkça biliyoruz. Bununla beraber, modern yazarların bazılarının ifade ettikleri haliyle, onun Harezmi'nin merkezi Kâs'ta³ veya Kâs yakınlarında⁴ doğduğuna ilişkin ayrıntılı bir bilgi ne kendi eserlerinde ne de diğer Ortaçağ yazarlarının eserlerinde mevcuttur.⁵

- ¹ Bîrûnî, 1036 yılında kaleme aldığı belirttiği risâlede, hâlen 63 yaşında olduğunu ifade etmektedir. el-Bîrûnî, *Risâle li'l-Bîrûnî fi Fihrist Kütub Muhammed bin Zekerîya er-Râzî*, Hazırlayan: P. Kraus, Paris 1936, s. 28-29; "el-Muşâta li Risâleti'l-Fihrist", *Âsârü'l-Bâkıye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye (Chronologie)* içerisinde Arapça orijinalinin sadece bazı kısımları yer almakta, Hazırlayan: C. Eduard Sachau, Leipzig 1878, s.XXXXVI.
- ² el-Bîrûnî, *Tahdîd Nihâyâti'l-Emâkin*, Tahkik: Muhammed bin Tâvîti't-Tancî, Doğu Matbaası, Ankara 1962, içerisindeki "Giriş"te Muhakkik et-Tancî'nin belirttiği üzere Ebû'r-Reyhân, "Makâle fi Hakâyeti Ehli'l-Hind fi İstihracî'l-Umr" isimli risâlesinin 16b nolu sayfasında, herhangi bir şehir, kasaba ya da köy adı ortaya koymadan 3 Zilhicce 362 (3 Eylül 973) tarihinde Harezmi'de doğduğunu zikretmiştir.
- ³ Hakim Muhammed Said, Ansar Zahid Khan, *Al-Bîrûnî, His Times, Life and Works*, Hamdard Academy, Karachi 1991, s.53-55; Zeki Velidi Togan, "Bîrûnî", MEB İslâm Ansiklopedisi, c.II, s. 635; Günay Tümer, "Bîrûnî", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.VI, S. 206.
- ⁴ Babacan Gafurov, "al-Biruni", *UNESCO Courier*, Haziran 1974, s. 5; Aydın Sayılı, "Doğumunun 1000. Yılında Beyrûnî", *Beyrûnî'ye Armağan*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1974, s.5;
- ⁵ Bîrûnî'den önce ve sonra yaşayan Ortaçağ yazarlarının Kâs'la ilgili bilgilerine baktığımızda bazılarının burayı Harezmi'nin başkenti olarak ortaya koydukları halde, bazılarının Kâs'ı Harezmi'nin büyük ilçelerinden biri olarak tanıttığını görüyoruz. Örneğin, coğrafyacı el-İstahrî'ye (ö.957) göre Kâs, Harezmin başkentidir. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrut 2004, s.301. Diğer bir coğrafyacı el-İdrisi (1099-1161) de Kâs'ı Harezmi'nin başkenti olarak tanımlıyor. *Nüzhetü'l-Muşâtâq fi İhtirâqi'l-Âfâq*, 'Âlemü'l-Kutub, Beyrut 1989, c.2, s.699. Öte yandan Abdülkerim es-Sem'anî'ye (1113-1166) göre Kâs, Harezmi'nin ilçelerinden biridir. *el-Ensâb*, Haydarabâd 1962, c.2, s. 168. Yine Yâqut el-Hamevî (1168-1229) de Kâs'ı Harezmi'nin büyük ilçelerinden biri olarak ortaya koymaktadır. *Mu'cemu'l-Buldan*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, c.4, s.427.

Günümüzde büyük ölçüde Özbekistan ve kısmen Türkmenistan sınırları içerisinde bulunan Harezmi bölgesi, Ceyhun (Âmu Deryâ) nehrinin Aral Gölü'ne döküldüğü yerin her iki yanında yer almaktadır. Bîrûnî'nin verdiği bilgilerden Harezmi'nin inşaat edilmesinin İskender'den yaklaşık 1000 yıl önceye yani MÖ 1300'lere kadar gittiğini öğreniyoruz. Bîrûnî'ye göre inşaatından 92 sene sonra Siyâvüş oğlu Keykâvûs Harezmi'yi istilâ etti. Onun ardından Harezmi, "Şâhlik" ünvanıyla tanınan Keyhüsrev ve çocuklarının idaresinde kalmış, böylece bölgede Türk hâkimiyeti kurulmaya başlamıştır. Farislerin saltanat ailesinden olan Buğra bin Afrig'e kadar böyle devam etmiştir. Hz. Muhammed'e peygamberlik geldiği yıl Harezmi'de Afrigoğullarından Artmuh (= ارنموخ) hüküm sürüyordu.⁶ Ebû'r-Reyhân, Kuteybe bin Müslim'in, Harezmlilerin İslâm'dan dönmelerinin ardından bölgeyi ikinci defa fethe geldiğinde, Afrigoğlu Artmuh'un üçüncü göbekten halefi Eskicemûk'u (= اسكجموك) "Şâh" olarak atadığını söyler. Fakat "şehîd" olarak andığı Ebû Abdullah Muhammed bin Ahmed bin Muhammed bin 'Irak bin Mansûr bin Abdullah bin Türksebâseh bin Şâvehşer bin Eskicemûk'dan sonra, (kitaplarından Âl-i 'Irâk olarak andığını bildiğimiz) Afrigoğullarının devamı olan sülâlenin Harezmi'deki hâkimiyeti sona ermiştir.⁷

Bu bilgilerden, Bîrûnî'nin doğduğu yıllarda Harezmi'de tek hânedanın hüküm sürdüğünü anlıyoruz. Bu da merkez şehirleri Ceyhun'un doğusundaki Kâs olan Afrigoğulları ya da Âl-i Irak hânedanlığıdır.

"el-Bîrûnî" nisbesine gelince, -tıpkı künyesi, anadili, âilesi ve etnik mensûbiyeti gibi- günümüze ulaşan eserlerinde herhangi bir bilgi yer almaz.

Öyle anlaşılıyor ki Ortaçağ yazarları Muhammed bin Ahmed'in "Ebû'r-Reyhân" künyesindeki kasıtlı da ilgilenmemişler. Bununla

⁶ Bîrûnî'nin verdiği bilgilere göre, Afrig, Harezmi'nin merkez şehri yanında el-Fîr (ya da el-Feyr) kalesini ve onun arkasında sarayını yaptırdı. Afrigoğulları bu sarayın yapılma tarihi olan MS 293 yıllarına göre tarihlendirmelerini yaptılar. Kerpiç ve kil kullanılarak yapılan kalenin üç sıra hisarı vardı ve bunların üzerinde tıpkı Yemen'deki Gumdân'da olduğu gibi emîrlerin sarayları yer almaktaydı. Ebû Reyhân, el-Fîr Kalesi'nin ayakta olduğu dönemde 10 mil uzaktan görülebildiğini; fakat Ceyhun'un taşmasının ardından çoğunun harap olduğunu ve her yıl azalarak MS 982 yılında tamamen yok olduğunu söylüyor. el-Bîrûnî, *Asâru'l-Bâkıye*, s.35.

⁷ el-Bîrûnî, *Asâru'l-Bâkıye*, s. 35-36.

beraber orijinal kaynaklarda “Bîrûnî” nisbesini anlamlandırma ve seslendirme konusunda bir kafa karışıklığı gözlenir. Modern zamanlarda sürdürülen “bîrun” ya da “beyrûn” kelimesinin anlamı ile nisbeleri “Bîrûnî” ya da “Beyrûnî” olduğu tartışmaları, yer yer Ortaçağ âlimlerinin satırlarına da yansımıştır.

Bîrûnî’den yaklaşık bir asır sonra yaşayan Mervli âlim Abdülkerîm es-Sem’anî (1113-1166) *el-Ensâb* isimli biyografi kitabında, âlimlerin hemen tümünün nisbesi için ortaya koyduğu kuralı, Ebû’r-Reyhân’ın nisbesinin seslendirilme biçimi için de işletir. es-Sem’anî’ye göre üstadın nisbesi, “el-Biyrûnî” (البَيْرُونِي) biçiminde okunacak şekilde harekelenmektedir. Ayrıca, bu nisbeyle kastedilen, Harezm’in dışıdır; çünkü şehrin dışından olanlar böyle adlandırılır.⁸

es-Sem’anî ile çağdaş olduğu görülen Zahîrûddîn el-Beyhakî (ö.565/1169) Bîrûnî’nin vatanıyla ilgili olarak Bîrûn adlı bir şehirden bahseder. Bu yanlış bilgi, kendisinden sonra gelen bazı âlimlerce de tekrar edilmektedir.⁹

Ünlü coğrafya ve edebiyat âlimi Yâkut el-Hamevî (1168-1229) ise, *Mu’cem’ul-Udebâ* isimli eserinde, Bîrûnî’nin anlamına ilişkin olarak, “Bu nisbe, dışarıdan olan (= البراني , *el-berrânî*) anlamına gelir. Çünkü ‘bîrûn’, Farsça’da ‘dışarı’dır” der. Yâkut’un devamla verdiği bilgiler, Ebû’r-Reyhân’ın nisbesiyle ilgili, dönemin spekülasyonlarına ve kendisinin bunlara ilişkin eleştirel yaklaşımına ışık tutmaktadır.¹⁰

Bazı bilgilerden bu nisbenin anlamı soruldu. Onlar, Bîrûnî’nin Harezm’deki ikametinin kısa olmasını ileri sürdüler. Oysa, Harezmliler “el-bîrûnî” yerine “el-garîb” ismini kullanmıştır. Esasen, Harezmliler, Ebû’r-Reyhân’ın kendilerinden uzak kalması uzun sürünce, onun da bir “garîb” olduğunu düşünmüş olabilirler. Dolayısıyla ben, bu isimle sadece onun kırsal bölgeden geldiği, yani Harezm dışından olduğunun ifade edilmek istendiğini sanıyorum.

⁸ es-Sem’anî, *el-Ensâb*, c.2, s. 243.

⁹ Şöyle diyor el-Beyhakî: “Bîrûn doğup büyüdüğü yerdir. Orası harika bir şehirdir öyle ki şaşırtıcı güzellikte şeyler vardır. Bu anlaşılır bir hâldir; çünkü inci de sedefte barınır.” Zahîrûddîn el-Beyhâqî, *Tetimme Sivanu’l-Hikme*, s. 13. <http://shamela.ws/browse.php/book-273#page-13>

¹⁰ Yâkut el-Hamevî, *İrşâdu’l-Erîb ilâ Ma’rifeti’l-Edîb*, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1993, c.5, s.2331.

Bir başka Ortaçağ biyografi yazarı, İbnu Ebî Useybî'a (ö. 1270) *Tabakâti'l-Ettibâ'* isimli kitabında, Zahîrüdîn el-Beyhakî'nin izinden giderek, Ebû'r-Reyhân'ın nisbesini hatalı bir temelde ortaya koyar. Ona göre bu nisbe, Sind'deki (Pakistan'daki) Bîrûn şehrine işaret etmektedir.¹¹ Oysa Sind'de Bîrûn değil, Nîrûn adında bir kasaba vardır.

Ünlü tarih ve hadis âlimi ez-Zehebî (ö.1348) de İbnu Ebî Useybî'a'ya referansla Bîrûnî'den bahsederken, "Bîrûn, Sind şehirlerindedir" demektedir.¹²

Neticede Ebu'r-Reyhân'ın nisbesi ve telâfuzuyla ilgili olarak Ortaçağ kaynaklarında açık bir tanımlama göremiyoruz. Dolayısıyla Modern zamanlarda ortaya koyulan değişik yaklaşımlar oldukça anlaşılır durmaktadır. Ayrıca yeni dönemde bu spekülasyonlara, Ortaçağlardan farklı olarak ulus devlet algısı ve milliyetçilik motivasyonu da eklenmiştir. Bu sebeple olmalı ki, modern yazarların hemen hepsi, Ebû'r-Reyhân'ın etnik kökenine değinme ihtiyacı duymuş ve hatta bazıları belli tezler ileri sürerek ona milliyet tâyin etmek istemiştir.

Ama Ebû'r-Reyhân el-Bîrûnî'nin eserlerinde, âilesine ve etnik âidiyetine dâir herhangi bir bilgi olmadığı gibi, Ortaçağ biyografi, coğrafya, tarih ve diğer alanlarda yazan âlimlerin kitaplarında da böyle bir bahis yoktur.

Bîrûnî'nin günümüze ulaşan eserlerinde çocukluğu ve gençliğine ilişkin –galiba– tek somut aktarımı, bilgi edinmeye karşı duyduğu isteği ortaya koyma bağlamındadır. Son eseri olarak bildiğimiz *es-Saydala* isimli eczacılık kitabında şöyle der:¹³

Çocukluğumdan beri yaşıma ve durumuma göre ilimler ve sanatları öğrenmeye aşırı istek duyan bir mizaca sahibim. Buna tanıklık etmek üzere bir olay aktarabilirim: Memleketimize gelen bir Rûmî'ye [Romalı] taneler, tohumlar, meyveler, otlar ve benzer şeyler getirdiğimi ve bunların Rumca isimlerini sorup verdiği cevapları yazdığımı [hatırlarım].

¹¹ İbnu Ebî Useybî'a, *'Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Ettibâ'*. Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1965, s. 459.

¹² ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003, c.9, s. 489.

¹³ el-Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydane fî't-Tib*, Haz. ve Tercüme Hakim Muhammed Sâid, Hamdard Academy, Karachi 1973, s.8.

Bir başka kayıt, Yâkut el-Hamevî aracılığıyla bizlere ulaşan Bîrûnî'nin, ebeveyni ve dedesine dolaylı olarak atıfta bulunduğu bir şiiridir.¹⁴

Vallahi bilmiyorum nesebimi hakkınca
Çünkü dedemi doğru bilgiyle bilmiyorum
Babamı bilmiyorsam dedemi nasıl bileyim?
Aslına bakarsan ben yaşlı ve edepsiz bir Ebû Leheb'im
Annem de bir *hammaletü'l-hateb*'di¹⁵

Bîrûnî gerçekten de babasını tanımıyor ve soyunu bilmiyor muydu? Peki ya annesi bir odun taşıyıcısı mıydı?

Üstâdın eserlerine yansıyan kimliğinden edindiğimiz kanaat odur ki onun için bu soruların birer cevabının olması veya olmaması öncelik verdiği şeyler arasında değildi. Muhtemelen Ebû'r-Reyhân'ın yukarıdaki ironik şiirle, kendisi için şiir yazan şâire verdiği mesaj, soy ya da ana-baba ile övünmenin gereksiz ve nahoş bir özellik olduğudur. Belki de tam da bu yüzden kitaplarında ana dili ve etnik kimliğini hiçbir şekilde ifade etmemiştir.

İmdi, Üstâdın dileğince, bu konuyu bir yana bırakıp, hayat hikâyesinin diğer kısımlarına dönelim. Onun hayatının ilk 44 senesini Harezmi'de geçirdiğini, Yemînu'd-Devle Mahmûd'un (Gazneli Mahmud) Harezmi'yi istilâ ettiği tarih (1017) vasıtasıyla biliyoruz.

Gazne öncesi Harezmi yıllarına ilişkin olarak, Afrigoğlu Âl-i 'Irâk ve Me'munî hânedanları himayesinde, onların saraylarında

¹⁴ Yâkut el-Hamevî, *İrşâd*, c.5, s.2335. Şiirin tamamı şöyledir:

Edeb yoksunu bir şâir geldi bana
Beni överken edebiyatımı]mi yerdî
Onu sakalım karşısında, aptal bir yellenici görüyorum
Sisinin günahımı gölgelemesine izin vermem
Şiirimde, şiirini kendimce anıyorum
Vallahi bilmiyorum nesebimi hakkınca
Çünkü dedemi doğru bilgiyle bilmiyorum
Babamı bilmiyorsam dedemi nasıl bileyim?
Aslına bakarsan, ben yaşlı ve edepsiz bir Ebû Leheb'im
Annem de bir *hammaletü'l-hateb*'di
Övgü de yergi de bendedir ey Ebû Hasan
Ced ile oyun benim için aynı şeyler
Bu yüzden beni onlardan uzak tut ve bunlarla uğraşmayı bırak
Çünkü billahi yorulduğuna değmez

¹⁵ *Hammaletü'l-hateb* (odun taşıyıcısı) ve bir önceki beyitte zikredilen Ebû Leheb ifadeleri, Kur'an'daki "Tebbet" (111:1-5) sûresine atıfta ortaya koyulan bir analogi olmalı.

kendisine ayrılan mekânlarda çalıştığını söyleyebiliriz. Nitekim, Yâkut'un *İrşâd*'ında aktardığı bir kasîdede ömrünün çoğunun "ni-met gölgesinde" ve "yüksek makamlarda" geçtiği zikredilir. Bîrûnî'ye çağdaşı Ebu'l-Feth el-Bustî tarafından –Bîrûnî'nin ağzın-dan– yazılmış bu kasîdede Harezmi'de ve diğer yerlerde himâyeye gördüğü hânedanlar sırasıyla zikrediliyor.

Kasîde evvelâ, Harezmi'deki Âl-i 'Irâk hânedanından gördüğü itibardan bahseder. Ardından "katı kalpli" olarak tanımlanan Ziyârîler (928-1090) hükümdarı Şemsü'l-Me'âlî Kâbûs bin Vamşgîr'i (ö.1012) anar. Sonraki beyit, Me'mûnîler'in (995-1017) himâyesinde kaldığı dönemde karışıklıkların başladığı ve bütün Asya'ya yayıldı-ğı bilgisini verir ve Gazneli Sultan Mahmûd'un (d.998-ö.1031) hi-mayesiyle gördüğü itibar ve fakat vefatıyla duyduğu hüznün devam eder.¹⁶

Kasîdede verilen temel kronolojiye göre Bîrûnî'nin eserlerine ve diğer orijinal kaynaklara bakıp her bir döneme işaret eden aktarımları incelediğimizde az-çok bütüncül bir resim çizebiliyoruz.

Harezmi'deki ilk gençlik yılları muhtemelen onu hânedanlık sa-rayında yetiştiren, Ebû Nasr Mansûr bin Ali bin 'Irâk'ın eseridir. Ni-tekim kasîdede Âl-i 'Irâk hânedanından, aynı zamanda önemli bir astronom olan Mansûr bin Irak'ın, onu "bir fidan gibi yetiştirdiği" dile getirilir. Öte yandan Ebu'r-Reyhân *Asâru'l-Bâkıye*'sinde Ebû Nasr Mansûr bin Ali bin 'Irâk'tan doğrudan "hocam" (*ustazî*) diye söz eder.¹⁷

Öte yandan Bîrûnî, –Yâkut el-Hamevî'nin Merv'de bir vakıf kütüphanesinde görüp incelediğini söylediği¹⁸– *el-Fihrist* adlı risâleyi, gıyâbında bütün eserlerini titizlikle incelediği Zekeriya er-Râzî (854-925) yanında özellikle, ilk gençlik döneminde kendisini yetiştiren Mansûr bin Ali bin 'Irak ve Ebû Sehl İsa bin Yahyâ el-Mesihî gibi âlimlere duyduğu vefayla yazmış gibidir.¹⁹

¹⁶ Yâkut el-Hamevî, *İrşâd*, c.5, s.2334-2335.

¹⁷ el-Bîrûnî, *Âsâru'l-Bâkıye*, s. 184

¹⁸ Yâkut'un verdiği bilgiye göre risâle sıkışık bir hatla yazılmış 60 civarında varaktan oluşuyordu. Yâkut el-Hamevî, *İrşâd*, c.5, s.2333.

¹⁹ el-Bîrûnî, *el-Fihrist* (Bknz. 1 nolu dipnot).

Bîrûnî'nin Harezmi'deki ilk gençlik dönemi bağlamında modern kaynaklarda yer alan *Kitâbu't-Tahdîd*'deki 17 yaş iddiasının aksine, Bîrûnî ilk rasadını tam olarak kaç yaşında yaptığını bildirmez.²⁰ Muhtemelen daha çocuk denebilecek çağlarında rasat yapıyordu. Çünkü *Tahdîd*'de Harezmi'de 22 yaşında yaptığı bir rasadın 17 yaş civarındayken yine orada yaptığı rasatla uyumlu olduğunu; ayrıca ilk gençliğinde güneş tutulmasını suya bakarak gözlediğinde görmesinin bozulduğunu zikreder.²¹ Dolayısıyla Ebu'r-Reyhân'ın bu rasatların öncülü olan başka çalışmaları da olmalıdır.

Bîrûnî'nin gençlik yıllarında Harezmi, ciddi karmaşalara sahne oldu ve vatanı Doğu Harezmi, Batı Harezmi'ni işgaline uğradı. Orta Asya'ya hâkim olan Sâ mânî Devleti, Harezmi bölgesinin kontrolü amacıyla Ebu'l-Abbas Me'mûn bin Muhammed'i, Batı Harezmi'deki Cür cânîye (Ürgenç) şehrine vâli tayin eder. Zamanla güçlenen Ebu'l-Abbas, 995 yılında Doğu Harezmi'ni işgal edip Kâs'taki Afrigoğlu Âl-i 'Irâk hânedanı emiri Ebû Abdullah Muhammed bin Ahmed'i öldürür. Bu nahoş durum bilimsel çalışmalarının en yoğun dönemini yaşamakta olan Bîrûnî için sıkıntılı günlerin başlangıcıdır.

Tahdîd'de, yaşamının bu dönemini özetle şöyle anlatır:²²

995 yılında [önümdeki] dört yılımı sadece rasat çalışmak için ayırmaya karar vermiş ve bu amaçla çapı 15 zira' [yaklaşık 9 m.] olan bir halka yapmışım. [...] Ancak bu günlerde, Harezmi'nin ileri gelenleri arasında ciddî bir kargaşa baş gösterince, bu işleri bir tarafa bırakma ve aman dileyip vatandan uzaklaşma ihtiyacı doğdu. Senelerce belli bir yerde sabit kalamadım. Ta ki zaman bana cömert davranana kadar.

Bîrûnî'nin anlattıklarından yola çıkarak onun 22 yaşına kadar yaşadığı Harezmi'ni, 995'teki işgalin akabinde terk etmek zorunda kaldığını ve muhtemelen 10 yıl civarı bir süre uzakta kaldıktan sonra tekrar vatanına döndüğünü düşünmek mümkün görünüyor.

Kasîdeye konu olmadığı halde Ebû'r-Reyhân'ın Harezmi'den ayrıldığı gittiği ilk yerin Büveyhîlerin elindeki Rey şehri olduğunu düşünüyoruz. Zira, *Âsâru'l-Bâkıye*'de Rey'deki ilim çevreleriyle geçirdiği tatsız dönemin Harezmi'deki Âl-i 'Irâk hanedanlığının himâyesindeki mutlu günlerinin hemen sonrasında

²⁰ Karşılaştırınız: Günay Tümer, "Bîrûnî", s.206.

²¹ el-Bîrûnî, *Tahdîd*, s.232-235, 136.

²² el-Bîrûnî, *Tahdîd*, s.80, 227.

olduğunu söyler. Üstelik orada bir dönem maddî sıkıntı da çekmiştir. *Âsârü'l-Bâkıye'*de aktardığı bir hikâyede, Rey'de tanıştığı sayılı astronomlardan birinin gezegenlerin yörüngeleri hakkındaki teorisini eleştirdiğini ve fakat o kişinin kendisini aşağılayıp ve yalancılıkla suçlandığını anlatır. Üstelik söz konusu astronom, Bîrûnî'nin fakirliğine karşın kendi zenginliğini, ilmî tartışmalarında bir baskı unsuru olarak kullanmıştır. Ebu'r-Reyhân, Rey'deki maddî sıkıntılarının bir süre sonra geçtiğini; aynı şahsın bu kez tavır değiştirip dostça davranmaya başladığını da kaydeder. Bîrûnî, Rey'deki günlerinde şartların çok kötü olduğunu ve "hayatının pek çok cephesinde imtihan yaşadığını" da okuruyla paylaşır.²³

Ebu'r-Reyhân'ın Rey'deki günlerinin ne kadar sürdüğü bilinmez. Fakat o, 997 yılında tekrar Harezm'dedir. Bağdat'ta bulunan Ebu'l-Vefâ el-Buzcânî ile eş zamanlı olarak o yılki Ay tutulmasını gözlemler. Amaçları, bu olayın Harezm ve Bağdat'taki görünümünü karşılaştırmaktır. Muhtemelen Bîrûnî ve el-Buzcânî, dönemin üç önemli astronomi merkezinden biri durumundaki Rey'de – diğer ikisi Bağdat ve Harezm'di- tanışmış ve bu eş zamanlı rasat için birbirleriyle sözleşmişlerdi.

Bîrûnî, 998 yılı civarında Ziyârîler (928-1042) hükümdarı Şemsu'l-Me'alî Kâbûs bin Vaşmgîr'in Cürçâniye'yedeki sarayına davet edilmiş olmalıdır. Kasîde, Emîr Kâbûs'un esasen Ebu'r-Reyhân'dan çok hoşlanmadığı halde onun hizmetini talep ettiğini söyler. Nitekim Yâkut el-Hamevî'ye göre Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin yüksek zekâsı ve aklıyla meliklerin nazarında önemli bir yeri vardı. Ayrıca Yâkut "kendisine ulaşan bilgilere göre", Şemsu'l-Me'alî Kâbûs'un, Ebu'r-Reyhân'ı emri ve iktidarı altına almak istemiş; bu amaçla ona kendisinin sohbet arkadaşı olmasını ve evinde yaşamasını teklif etmiş; ancak Ebû'r-Reyhân bunu kabul etmeyip onun itaati altına girmemiştir. Bununla beraber Yâkut, Bîrûnî'nin bir risalesinde²⁴, Şemsu'l-Me'alî Kâbûs bin Vaşmgîr'in, yüzüne karşı ve huzurundayken kendisine methiye okunmasından hoşlanmamasını güzel bulduğunu söyler.²⁵

²³ el-Bîrûnî, *Âsârü'l-Bâkıye*, s. 338.

²⁴ Yâkut el-Hamevî'ye göre risâlenin adı şudur: *et-Te'allelu bi İcâle el-Vehm fî Me'ânî Manzûm Üllâ el-Fazl* (التعلل بإجالة الوهم في معاني منظوم أولي الفضل). *İrşâd*, c.5, s. 2186.

²⁵ Yâkut el-Hamevî, *İrşâd*, c.5, s. 2186.

Bîrûnî, Şemsu'l-Me'alî Kâbûs'un himayesindeki yaklaşık on yıllık dönemde, ilmî çalışmalarına yoğun olarak devam etmiş görünüyor. Ayrıca o, 1000 senesi civarında tamamlandığı düşünülen *Âsâru'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye* isimli çok önemli eserini Emîr Kâbûs'a ithaf etmiştir.²⁶ Kendisinden yedi yaş küçük olan meşhur âlim İbn-i Sînâ ile fizik ve astronomi konularını içeren mektuplaşmaları da Ebu'r-Reyhân'ın Kâbûs'un sarayında bulunduğu döneme rastladığı düşünülmektedir. Bütün bunların yanında Bîrûnî, dünyanın genişliği konusunda ilk ölçümlerini yapma fırsatını da Cürcâniye'de yakalamıştı.²⁷

Ebû'r-Reyhân'ın, *Tahdîd*'de "zamanın cömertliğiyle" tanımlandığı Harezmi'e dönüşü Me'munî emîri Ebu'l-Hasan tarafından 1009 yılı civarında gelen bir davetle gerçekleşmiş olabilir. Nitekim Ebu'l-Hasan Harezmsâh, ünlü vezîri es-Süheylî aracılığıyla dönemin âlimlerini sarayında toplayarak Harezmi'i bir tür ilmî merkez haline getirmiştir. İbn Sînâ ile Bîrûnî'nin tanışmalarının da bu döneme rastladığı düşünülmektedir. Bununla beraber *Tahdîd*'de verdiği bilgilere bakılırsa, Ebu'l-Hasan Ali ve ondan sonra tahta geçen kardeşi Ebu'l-Abbas Harezmsâh zamanında Bîrûnî'nin siyasî işlerle ilgilenmekten, ilmî çalışmalara pek fırsatı olamamıştır. Durumunu şöyle anlatır:²⁸

(.....) Sonrasında istemeyerek de olsa dünya işleriyle [siyâset] ilgilendim. Cahiller beni kıskanırken merhamet sahibi akıllılar halime acdılar. Ebu'l Abbas Harezmsâh zamanında bir süre rasat yapmayı bıraktım. Sonra benden ülkenin arzını ölçmemi istedi. Bunun üzerine Cürcâniye'de rasat yaptım.

Ebû'r-Reyhân'ın verdiği bilgidен, sözünü ettiği Cürcâniye'deki rasadın Harezmsâhlar himâyesindeki döneminin sonu; yani Yemînu'd-Devle Sultan Mahmûd'un (Gazneli Mahmûd) Harezmi'i işgal ettiği yıl olan 1017'de gerçekleşebildiğini anlıyoruz. Dolayısıyla onun, yaklaşık yedi-sekiz yıl kadar ilmî çalışmalarına büyük ölçüde ara verip ülkesinin siyasî meseleleriyle ilgilenmiş olduğu düşünülebilir. Bu fikri destekleyecek biçimde kendisi de *el-Musâmeretu*

²⁶ el-Bîrûnî, *Âsâru'l-Bâkiye*, s. 3-4; 362.

²⁷ Emine Sonnur Özcan, *Bilgi Büyücüsü Bîrûnî*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s.22.

²⁸ el-Bîrûnî, *Tahdîd*, s.80.

fi *Ahbâri Havârezm* isimli eserinde “Ben, Ebu’r-Reyhân, ona [Ebu’l-Abbâs Harezşâh] yedi sene hizmet ettim” demektedir.²⁹

1017 yılındaki işgalin ardından Ebu’r-Reyhân tekrar yollardadır. Harezmlî savaş esirlerinden oluşan büyük kafilenin Harezmlî Gazne arası yolculuğu bir yıldan fazla sürmüştür. Tahmin edileceği üzere Bîrûnî'nin bu yolculuğu son derece mutsuz bir şekilde sürdürmüştür. Nitekim o, *Tahdîd*'de bu yolculukla ilgili olarak, “Sanırım benim imtihanım, Nûh ve Lût aleyhisselâmın dahi görmediği türden bir imtihanıdır...” der. Bununla beraber Ebû'r-Reyhân, aynı satırlarda 1018 yılının Ekim ayı başlarında kabileyle Kâbil yakınlarındaki bir köyden geçerken oracıkta rasat yapmak için duyduğu “büyük istek”ten de bahsediyor. Nitekim o, elindeki eksik teçhizatla bölgenin enlemini ölçmeyi başarmıştır.³⁰

1018 sonlarında, Bîrûnî'nin Gazne yılları başlamıştır. Harezmlî'den Gazne'ye götürüldüğü dönemin başlangıcında, Sultan Mahmûd ile Bîrûnî arasındaki ilişki bir miktar sorunludur. Bunun muhtemel sebebi, işgal öncesinde Gazneliler Devleti'nin hâkimiyet çabalarına karşı Ebu'l-Abbâs'ın komutanları ve Türk hanları arasında gelişen isyanlarda Ebu’r-Reyhân'ın “altın ve gümüş diliyle” yürüttüğü arabuluculuk görüşmeleriydi³¹.

²⁹ Ebu'l-Fazl el-Beyhaqî, *Târihu'l-Beyhaqî*, Tercüme: Yahya el-Haşşâb, S. Neşât, Kahire 1956, s.734.

³⁰ el-Bîrûnî, *Tahdîd*, s.88.

³¹ Bîrûnî'nin bu faaliyetlerini anlamak için biraz geriye gitmemiz gerekiyor. Orta Asya'da Sâ mânî Devleti'nin zayıflayıp, Büveyhîlerin güçlenmeye başladığı yıllarda Sâ mânîlerde devlet kademelerini ve orduyu oluşturan Türkler, bağımsızlık talep etmeye başlamışlardı. Bu süreç içerisinde bir Sâ mânî komutanı olan Alp Tigin, emrindeki orduyla Gazne'de hâkimiyetini tesis etti. Bölgenin diğer önemli devleti Karahanlıların hükümdarı İlek Han da Sâ mânîlerin zayıflamasından faydalanarak 999 senesinde Sâ mânî Devleti'ne son verdi. Aynı sene, Alp Tigin'in oğlu Sebük Tigin tarafından temeli atılan Gazneliler Devleti'nin tahtı, onun yerine alan oğlu Mahmûd'la anılmaya başlıyordu. Bağdat'taki Abbâsî halifeliğinin zayıflamasına paralel olarak Gazneli Mahmûd her geçen yıl topraklarını genişletiyordu. Gazneli Sultan Mahmûd, Harezşâhlarla iyi geçinmek taraftarıydı. Bu amaçla kız kardeşiyle Ebu'l-Hasan'ı evlendirip akrabalık tesis etmişti. Ebu'l-Hasan kısa bir süre sonra vefat edince tahta geçen Ebu'l-Abbâs Harezşâh Mahmûd'un kızkardeşiyle evlendi. Ancak mevcut akrabalık ilişkisi Sultan Mahmûd'u rahatlatmış değildi. Çünkü Me'munî emiriyle Karahanlılar arasında kendisine karşı bir ittifak kurulmasından endişe ediyordu. Bu arada, Harezşâhların ordu kademesinde Gazneli Mahmûd'un hâkimiyetini kabul etme, hutbelerde adını okutma yönünde büyük bir itiraz vardı. Ayrıca Ceyhunötesi

Ebu'r-Reyhân'ın *el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir*'de anlattıklarına bakılırsa, söz konusu sorunlu dönem fazla sürmemiştir: ³²

[Sultan Mahmûd] Harezm'den döndüğü sene müneccimler, on yıldan biraz fazla ömrü kaldığına hükmetmişlerdi. Bundan etkilenip şöyle dedi: "Türlü servetle dolu kalelerim var; bunları [kalan] yılların her günü ihtiyacı olanlara paylaştırıp bağışlasam, yeter. Böylece becerikli ve açık elliliğim de kanıtlanır." [Sultan Mahmûd'un] benden hoşnut olmayıp şüphelendiği ve sakındığını anlayınca, sarhoşluk benzeri bir hâle düşmüştüm. Ona dedim ki: "Allah'a şükret, O'nun isteklerini yerine getir ve hazineni koruması için O'na yalvar. Devlet ve ikbal budur; onlar olmadan hazineler birikmez. Böyle yapılırsa hazinelere esir olunur. Devlet (iktidar) ve ikbalinin bir gün yok olacağını söylemeden gününü geçirmemelisin." Söylediklerimi duyunca rahatsızlığı yatışmıştı. Benim bu ikazımda, algılayan için bir ders vardı.

Öte yandan yukarıda zikredilen kronolojik özellikteki kasîdede ise, Bîrûnî'nin, Sultan Mahmûd'un himayesinde gördüğü itibar ve onun vefatından (1030) duyduğu hüznün vurgulanır. ³³

Ebu'r-Reyhân, *Tahdîd*'de Gazne ile ilgili olarak, "yeni vatanım" tanımlaması yapar. Gazne onun "rasatlarına ve ilmî çalışmalarına devam ettiği" yerdir.³⁴ Gazne'de bulunduğu ilk yıllarda sarayda bir yandan kendisi için ayrılmış mekânda ilmî çalışmalarını sürdürürken, diğer yandan Sultan'a danışmanlık hizmetinde bulunur. Bîrûnî Sultan'a olan hürmetinin bir göstergesi olarak, Abbâsî Halifesi'nin,

(Transaksyona) Türk hanlıkları da Sultan Mahmûd'un iktidarından hoşnut değildi. İşte bu aşamada Ebu'r-Reyhân Gazneli Mahmûd'a karşı Türk hanlarının bir araya gelmesini sağlayacak görüşmeler yaptı ve böylece ittifak tesis edildi. Durumu haber alan Sultan Mahmûd, büyük bir ordu hazırlayarak Ceyhünötesi'ne doğru yola çıktı. Karşılıklı istek üzerine Belh'te Türk hanlarıyla bir araya geldi ve yapılan görüşmeler sonucunda kendisinin hâkimiyetinin tanınacağı yönünde bir barış antlaşması yapıldı. Böylece ikna olarak Gazne'ye geri döndü. Ancak, kısa bir süre sonra eniştesi Ebu'l-Abbâs'ın bir ordu darbesiyle öldürüldüğü haberini alınca intikam almak üzere Harezm'e yürüdü. Sultan Mahmûd 1017 senesinin Haziran ayında Harezm'i işgal etti hanedan mensupları ve saraydaki âlimler dahil olmak üzere büyük bir esir kafilesiyle Gazne'ye doğru yola çıktı. Ebu'r-Reyhân el-Bîrûnî de bu kafilede bulunuyordu. Emine Sonnur Özcan, *Bilgi Büyücüsü*, s. 27-31.

³² el-Bîrûnî, *el-Cemâhir fî'l-Cevâhir*, Tahkîk: Yûsuf el-Hâdî, Kültür Bakanlığı Yayınları, Tahran 1990, s. 97-98.

³³ Yâkut el-Hamevî, *İrşâd*, c.5, s.2334-2335.

³⁴ el-Bîrûnî, *Tahdîd*, s.35.

Mahmûd'a verdiği "Yemînu'd-Devle" (Devletin Sağ Eli) lâkabından ilhamla, yaptığı bir ölçüm aletine "Yemînu'd-Devle halkası" adını verir. Muhtemelen Gazne'de rasat yaptığını bildiğimiz 1020 senesinden sonra³⁵ ise, Sultan Mahmûd'dan aldığı izinle Hindistan'a seyahatler yapıp Hint matematiği, astronomisi, etnolojisi gibi alanlarda bilgiler edinir. Sanskritçe'yi de öğrenen Ebu'r-Reyhân *Patanjali* gibi bazı önemli Hint kitaplarını Arapça'ya tercüme eder. Ebu'r-Reyhân'ın, Yemînu'd-Devle Mahmûd'un sağlığında kaleme aldığı ve günümüze ulaşan eserleri, şehirlerin koordinatları üzerine yazdığı *Kitâbu't-Tahdîd* (1025)³⁶ ile astronomi üzerine kaleme aldığı *Kitâbu't-Tefhîm*dir(1029).³⁷ Hindistan üzerine yazdığı ünlü *Kitabu Tahkiku'l-Hind*'in ise Yemînu'd-Devle'nin vefatından kısa bir süre sonra tamamlamıştır.³⁸

Ebu'r-Reyhan güneş yılıyla 63 yaşında kaleme aldığı söylediği *Fihrist*'te, 50 yaşını aşmış olduğu yıllarda (yaklaşık 1026'dan sonra) müneccimlerden doğum tarihine göre ne kadar yaşayacağını öğrenmek istediğini ve onların farklı farklı görüşler ileri sürdüklerini ve sonunda 60 yaş civarını işaret ettiklerini söyler. Bu sırada o, ciddi bir hastalığa tutulur ve oldukça güç kaybedip çöker. Sonra zaman içinde yavaş yavaş iyileşir. Bu sıralarda bir rüya görür. Rüyasında hilâli gözlerken, onu yerinden almak istediğini ve düşürdüğünü görür. Onun görünüşünden çok etkilenmiştir. Sonra birisi ona "Boşver! Sen 170 yaşında bir adamsın(?)..." diye seslenir ve hemen arkasından uykudan uyanır. O günden sonra 13 sene geçmiştir. Bu rüyada duydukları Ebu'r-Reyhân'da herhangi bir değişiklik yaratmamıştır; onun için ömrün anlamı elindeki notları yazmak istediği kitaplara dönüştürebilmektir.³⁹

Sultan Mahmûd'un ardından tahta, vasiyeti üzerine küçük oğlu Muhammed geçerse de de, onu değil büyük oğlu Mesud'u isteyenlerin isyanları nedeniyle Sultan Muhammed bir yıl sonra tahttan ayrılmak zorunda kalır. Sultan Mesud hükümdâr olduğunda (1031) Ebü'r-Reyhân 58 yaşlarındadır.

³⁵ el-Bîrûnî, *Tahdîd*, s.247.

³⁶ el-Bîrûnî, *Tahdîd*, s.281.

³⁷ el-Bîrûnî, *Kitâbu't-Tefhîm li Evâ'il Sınâ'ati't-Tencîm*, Londra 1934, "Giriş", s. VI.

³⁸ Hakim Mohammed Said-A. Zahid Khan, *Al-Bîrûnî His Times, Life and Works*, Karachi 1981, s. 82.

³⁹ el-Bîrûnî, *Risâle li'l-Bîrûnî fi Fihrist*, age, s. 41-42.

Sultan Mesud'dan da büyük itibar gören Bîrûnî, onun için de çeşitli eserler kaleme aldı.⁴⁰ Bunlar arasında en önemlisi büyük bir astronomi kitabı olan *el-Kânun el-Mes'ûdî*'dir. Sultan Mesud, bu esere teşekkür mahiyetinde Ebu'r-Reyhân'ı bir fil yükü gümüş parayla ödüllendirir ve fakat o bu ödülü, ihtiyacı olmadığı özüyle geri çevirip devlet hazinesine bağışlar.⁴¹

Dandanakan'daki Selçuklu yenilgisinden (1040) kısa bir süre sonra Sultan Mesud öldürülür ve yerine oğlu Mevdûd geçer. Sultan Mevdûd, 1049'a kadar tahta kalır. Bîrûnî Mevdûd tahta geçtiğinde 67-68 yaşlarındaydı. Yeni sultandan da saygı ve hürmet görmekte; sarayda kendisi için hazırlanmış olan huzurlu ortamda ilmî çalışmalarını sürdürüyordu. Sultan Mevdûd'a ithafen iki eser kaleme aldı. Bunlardan biri, kıymetli taşlar ve metaller üzerine yazdığı *Kitâbu'l-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir*; diğeri ise siyâset üzerine yazdığı *Kitâbu'd-Düstûr*'dur.⁴²

Ebu'r-Reyhân, Sultan Mevdûd'un hâkimiyet döneminden sonra gelen hükümdarlar döneminde de ilmî çalışmalarına devam etmiş olmalıdır. Nitekim Yâkut el-Hamevî onun, "senelerce Nevruz ve Mihricân günleri dışında elinin kaleminden, gözünün gözleminden ve kalbinin fikir etmekten ayrılmadığını" söyler.⁴³ Dolayısıyla, üstadın son eseri olarak bilinen ve girişinde "seksen yaşımı aşmış durumdayım"⁴⁴ dediği *Kitâbu's-Saydala fi't-Tıbb*'bı muhtemelen, Sultan Ferruhzâd'ın hâkimiyet döneminin (1052-1059) başlarında 1054-1055 yıllarında kaleme almıştır.

Yâkut el-Hamevî'nin, Ebû Reyhân'ın vefatıyla ilgili olarak aktardığı bir olay, onun nasıl ilimle yaşayıp, gözlerini ilimle kapattığını kanıtlar:⁴⁵

Dilbilimci el-Kadı Kesîr bin Yakûb el-Bağdâdî, İslâm Hukukçusu Ebû'l-Hasan Ali bin İsa el-Velvâlecî'den nakille anlatır: "Ebû Reyhan'ın yanına girdim. Tek başınaydı. Canı boğazına gelmiş, göğsü iyice daralmıştı. O haldeyken bana sordu: "Bana o gün *ceddatü'l-fâside*⁴⁶ hesaplamasını nasıl anlatmıştın?" Durumundan çekinerek dedim ki: "Şu haldeyken mi

⁴⁰ Hakim Mohammed Said-A. Zahid Khan, *Al-Bîrûnî*, s. 95.

⁴¹ Yâkut el-Hamevî, *İrşâd*, c.5, s. 2331.

⁴² Hakim Mohammed Said-A. Zahid Khan, *Al-Bîrûnî*, s. 96.

⁴³ Yâkut el-Hamevî, *İrşâd*, c.5, s. 2331.

⁴⁴ el-Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydane*, s. 15,

⁴⁵ Yâkut el-Hamevî, *İrşâd*, c.5, s. 2331-2332.

⁴⁶ Miras hukukuyla ilgili bir mevzu.

anlatmamı istiyorsun?" Bana şöyle cevap verdi: "Behey adam! Dünyaya veda ediyorum. Bu meseleyi biliyordum. Onu öğrenmem bilmememden daha hayırlı değil mi? Câhil mi gideyim istiyorsun?" Bunun üzerine kuralı söyledim, o da ezberleyip bana tekrar etti. Sonra yanından ayrıldım. Henüz yoldayken haykırışları işittim.

Ebû Reyhân Bîrûnî'nin vefat tarihi tam olarak bilinmiyor. Bununla birlikte Yâkut'un İrşâd'ında zikredilen hicrî 403 senesinin (milâdî 1013) üstadın kırk yaşına denk geldiğinden yola çıkarak, bunun Arapça beş ve sıfır benzeşmesinden kaynaklı bir yazım yanlışı olduğu ve aslının 453 (milâdî 1061) olabileceği fikri akla yakın gelmektedir. Dolayısıyla onun 1061 sonlarında seksen sekiz yaşında vefat ettiği düşünülebilir.

Ebû Reyhân el-Bîrûnî'nin, dünyanın gelmiş geçmiş en büyük âlimlerinden biri olduğu tartışılmaz bir hakikat olarak karşımızda duruyor. Matematik ve fizikten astronomiye; jeoloji ve mineralojiden coğrafyaya; sosyal antropoloji ve tarihten ekonomiye pek çok ilmî alanda eserler veren Bîrûnî'nin dilimize ve dolayısıyla bilim çevrelerine kazandırılması gereken Arapça orijinli kitapları kütüphanelerde Türkçemize tercüme edilmeyi bekliyor.

Kaynakça

- Beyhakî, Ebu'l-Fazl, *Târihu'l-Beyhaqî*, Tercüme: Yahya el-Haşşâb, S. Neşât, Kahire 1956.
- Beyhakî, Zahirudîn, *Tetimme Sivanu'l-Hikme*, <http://shamela.ws/browse.php/book-273>
- Bîrûnî, *Âsâru'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, Hazırlayan: C. Eduard Sachau, Leipzig 1878.
- Bîrûnî, *el-Cemâhir fi'l-Cevâhir*, Tahkik: Yûsuf el-Hâdî, Kültür Bakanlığı Yayınları, Tahran 1990.
- Bîrûnî, *Tahdîd Nihâyâti'l-Emâkin*, Tahkik: Muhammed bin Tâviti't-Tancî, Doğu Matbaası, Ankara 1962.
- Bîrûnî, *Risâle li'l-Bîrûnî fi Fihrist Kütub Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî*, Hazırlayan: P. Kraus, Paris 1936.
- Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydane fi't-Tib*, Haz. ve İng. Tercüme: Hakim Mohammed Said, Hamdard Academy, Karachi 1973.
- Hamevî, Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldan*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.
- Hamevî, Yâkût, *İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.
- İdrisî, *Nüzhetu'l-Muşâtâq fi İhtirâki'l-Âfâq*, 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1989.
- İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrut 2004.

Emine Sonnur ÖZCAN

Sem'anî, *el-Ensâb*, Haydarabâd 1962.

İbnu Ebî Useybi'a , *'Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabaqâti'l-Ettibâ'*. Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1965.

Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.

Said, Hakim Muhammed, Ansar Zahid Khan, *Al-Bîrûnî, His Times, Life and Works*, Hamdard Academy, Karachi 1991.

Özcan, Emine Sonnur, *Bilgi Büyücüsü Bîrûnî*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

Togan, Zeki Velidi, "Bîrûnî", MEB İslâm Ansiklopedisi, c.II, s.645-655.

Tümer, Günay, "Bîrûnî", TDV İslâm Ansiklopedisi, s.206-215.

Gafurov, Babacan, "al-Biruni", *UNESCO Courier*, Haziran 1974.

Sayılı, Aydın, "Doğumunun 1000. Yılında Beyrûnî", *Beyrûnî'ye Armağan*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1974.

